

NASLOVNICA

SADRŽAJ

INTERVJU S POVODOM

KRITIKA I...

MANIFESTACIJE

ESEJI

i.. Begić Šulentić A; Begić A; Grundler E. Glazbene aktivnosti

i.. [Uzelac Z. Barokna preobrazba](#)

i.. Mhnjak J. Uloga knjižnica

i.. Loinjak I. i Kriška M. Teozofija i apstrakcija

i.. Lukić D. i Ratkovčić R. Performans Satana Panonskog

i.. Kirchhoffer S. i Z. Brijunske kočije

i.. Kuhar R. Pokret kao zvuk

i.. Buovac M. Prikaz i značaj knjige u svijetu filatelije

IZDAVAŠTVO

Zlatko Uzelac

zlatko.uzelac@gmail.com

Barokna preobrazba srednjovjekovne (orijentalizirane) urbane strukture Osijeka

Sažetak: Morfološka struktura ulica i trgova središnje povijesne jezgre Osijeka – tvrde, rezultat je radikalne planski geometrizirane transformacije starijeg srednjovjekovnog, orijentaliziranog, gradskog tkiva u novi barokni grad-tvrđavu. O srednjovjekovnom Osijeku može se, stoga nešto više saznati dedukcijom planova grada i projekata nove regulacije, a prvenstveno plana grada sa zatečenim snimkom postojećeg stanja iz 1688., te osobito uz pomoć rezultata novijih arheoloških istraživanja.

Ključne riječi: Osijek, srednjovjekovni Osijek, barokni gradovi-tvrđave, Mathias von Kaiserfeld, J. Petis de la Croix

Slika 1: plan grada iz 1688., S. de Mesregny

O izgledu srednjovjekovnog grada Osijeka, koji je u 16. i 17. stoljeću doživio karakterističnu orijentalnu preobrazbu u okvirima Osmanskog carstva, može se ponajviše saznati zahvaljujući prvenstveno jednom izvanrednom crtežu plana grada s relativno preciznim snimkom zatečenog stanja iz 1688. godine. Taj najstariji plan Osijeka nastao je godinu dana nakon što je zaštitnica poražene Osmanske vojske poslije izgubljene bitke kod Haršanja iznenada napustila grad, ostavivši ga stjecajem okolnosti potpuno netaknutog.^[1] Plan je donesen na dva odvojena lista, dimenzija 36 x 48 cm.^[2] Na jednome, koji je naslovljen *Plan D'Ossek come il estoit pendant la possession des Turcs* (odnosno *Plan D'Ossek comme il Estroit, pendant la possession des Turcs*) je snimak postojećeg stanja, a na drugom projekt novih fortifikacija s naslovom *Grundriss von Esseck, wie solches durch ein Secret von dem hochlöbliche Kays. Mays. Hofkriegsrath zubauen anbefohlen worden* (odnosno *Plan d'Ossek fortifie*). Na listu sa snimkom zatečenog plana grada (slika 1), u tada uobičajenoj orijentaciji s jugom prema gore, u gornjem dijelu je nacrtan i pogled na Osijek sa sjeverne strane, a u donjem dva najvažnija presjeka s profilima zidina na istočnoj i južnoj strani. Jedan presjek pokazuje odnos visina gradskih zidina i opkopa na istočnoj strani grada i neobičnog brežuljka ili zemljanog visokog brežuljkastog nasipa koji je stajao izvan gradskih zidina. Taj je brežuljak dvostruko nadvisivao zidine, pa je predstavljao

mjesto ozbiljne opasnosti u slučaju neprijateljskog zaposjedanja. Drugi pak presjek pokazuje zidine i njihov opkop s južne strane, te malo povišeno tlo nekadašnje Palanke. Na drugom listu uz istovjetni snimak plana grada, u istom mjerilu, dodan je i projekt dogradnje novih fortifikacija, a u gornjem dijelu, također kao i na prvom listu, izvanredno crtan prikaz s pogledom na Osijek, ovoga puta s istočne strane grada (slika 2). U doljnjem dijelu i ovdje su doneseni presjeci, sada projektni presjeci preuređenja fortifikacija na istim ključnim mjestima s istočne i južne strane.

Očuvane su dvije praktički istovjetne rukopisne kopije plana. Jedna se čuva u Beču, a druga u Karlsruheu. Na bečkoj, koja je zacijelo original, jer je bila upućena Dvorskom ratnom vijeću, potpisan je inženjer čiji je potpis najprije čitan kao Megrini/Mesgrigne,^[3] a točnije kao S. de Mesregny, odnosno S de Mesreguy na projektnom planu.^[4] Na kopiji plana u Karlsruheu, u tamošnjem Zemaljskom arhivu gdje je dospio kao dio arhiva Ludovika Badenskog, potpisan je kapetan nadinženjer F.C. Beaulaincourt barun de Golnee (ili Dolnee, u alternativnom čitanju I. Mažurana). Oba inženjera pripadnici su razmjerno istaknutog francuskog plemstva, a prezime S. (Stephana, Sebastiana?) de Mesregnya osobito je zanimljivo jer je čini se istovjetno prezimenu Jeana de Mesgrignya (1629.-1720.), istaknutog suradnika, bliskog prijatelja (i zeta) maršala Vaubana.

Izradi plana pristupilo se nesumnjivo ubrzo nakon ulaska u prazni grad, vjerojatno još najkasnije krajem 1687., pa je plan s projektom fortifikacija mogao biti gotov i prije nego što je početkom lipnja 1688. u Osijeku počelo okupljanje glavnine carske vojske za daljnji prodor prema jugu, u dubinu tada teško uzdrmanog Osmanskog carstva, jer su prema planu morali što prije započeti pripremni radovi za gradnju Hornwerka. U Carigradu je i dalje vladao kaos i nakon smjene sultana, ali je u rujnu ubrzo nakon što je osvojen Beograd, Francuska izvela opći napad na Carstvo, čime je započeo *Devetogodišnji rat*, pa je glavnina carske vojske morala biti prebačena na zapad.

Slika 2: detalj s prikazom Velikih vrata s projekta modernizacije fortifikacija S. de Mesregnya, 1688.

Starije interpretacije plana grada iz 1688.

Iako crtan vješto i u mjerilu, plan ipak posjeduje izrazitu deformiranost koja je naglašena prvenstveno na sjeveroistočnoj strani, posebno u nešto nižem dijelu grada prema Vodenim vratima. Snimanje je očito započelo kod Valpovačkih vrata, gdje je točnost najveća, ali zbog nepreciznih instrumenata i neke pogreške u mjerenju deformacija se postupno povećavala prema nasuprotnom dijelu odmjeravane površine. Ta je deformacija zbunjivala istraživače srednjovjekovnog Osijeka, jer je navodila na krivu pretpostavku da je krajini sjeveroistočni ugao grada s istaknutom cilindričnom kulom na vrhu, stajao blizu vrha kasnije dograđenog bastiona sv. Karla, a ne blizu ugla danas preostale kurtine, gdje se doista nalazila.

U prvom pokušaju interpretacije plana prema postojećem prostornom okviru Tvrđe, koji je u sklopu elaborata s analizom povijesnog razvoja grada za potrebe Urbanističkog plana Osijeka izradio urbanist Ian Lay 1965. (slika 3),^[5] bio je tako u samo sumarno pretpostavljenoj trasi srednjovjekovnih zidina obuhvaćen preveliki prostor, a na podlozi shematski naznačene današnje ulične mreže. Osim cijelog bastiona sv. Karla,

Slika 3: interpretacija plana srednjovjekovnog Osijeka, Ivan Lay 1965.

koji je bio kasnija barokna dogradnja s vanjske strane zidina, obuhvat je uključio čak i znatni dio kasnije izgrađenog baroknog bastiona sv. Eugena, podignutog na mjestu gdje je do tada tekla Drava. Zbog preširokog obuhvata, prvenstveno na sjevernoj i sjeveroistočnoj strani i prekomjernog proširenja pretpostavljene linija zida, položaj Vodenih vrata našao se posve pomaknut od izvorne pozicije, iako je nedvojbeno da ta vrata nisu nikada mijerjala svoj položaj.^[6] I preostala gradska vrata ubicirana su netočno, osim dijelom Vapovačkih, a netočno je pretpostavljen i položaj luke na Dravi, te „Kaštela“, za kojega se jedino pokušala odrediti lokacija od svih građevine unutar zidina.^[7]

Temeljem pretpostavljenog okvira I. Laya iz 1965., za potrebe Plana obnove i revitalizacije Tvrđe, koji je 1976. izradio Urbanistički institut Hrvatske, izrađen je u tadašnjem Regionalnom zavodu za zaštitu spomenika kulture novi, cjelovitiji i puno detaljniji pokušaj interpretacije plana Osijeka iz 1688., njegovim prenošenjem na podlogu današnje ulične mreže Tvrđe (slika 4).^[8] Pri tome je preuzet kao točan, od I. Laya samo pretpostavljeni, a odista preveliki opseg zidina. U njega je potom unesena ulična mreža i drugi podatci s plana iz 1688. (no ne i svi), što je dovelo velikim dijelom do temeljnih deformacija i posve iskrivljenog lociranja znatnog dijela nekadašnjih trasa ulica, te osobito netočnih ubikacije gotovo svih građevina prenesenih s plana, a posebno „Citadele“, kao i „Beogradskih vrata“, s „Filibejevim bastionom“ uz njih.^[9] Dok su srednjovjekovna vrata na mjestu kasnijih Vodenih vrata naznačena na nekom neodređenom mjestu, daleko od njihove stvarne pozicije, na mjestu kasnijih baroknih Novih vrata dodana su u toj interpretaciji „Čaršijska vrata“, iako njih uopće nema na tome mjestu na planu iz 1688.

Takav pokušaj interpretacije plana iz 1688. navodi na čitav niz krivih temeljnih zaključaka, pa je tako poslužilo i kao putokaz za arheološko istraživanje, koje je provedeno 2011., u potrazi za razjašnjenjem pitanja točnog položaja tzv. „kaštela“, odnosno „citadele“, enigmatske građevine za koju je u pomaku krivo pretpostavljeno da se nalazila na dijelu plohe trga V. Lisinskog. Osobito se, također, moglo krivo zaključiti da srednjovjekovna ulična mreža, posebno u istočnom dijelu grada nema nikakve veze s kasnijom baroknom regulacijom, pri čemu netočno dodavanje „Čaršijskih vrata“ unosi samo dodatnu zabunu.

Prema točnoj rektifikaciji plana grada iz 1688.

Za potvrđivanje svih informativnih vrijednosti plana i njegove iznimne važnosti za analizu Osijeka u osmanskome, ali i srednjovjekovnom razdoblju presudna je prije svega njegova što točnija rektifikacija (ispravka geometrijskih deformacija analiziranog plana). Danas je ona dodatno olakšana rezultatima nekoliko arheoloških istraživanja, koji se mogu pridružiti onim elementima plana za koje možemo sa sigurnošću pretpostaviti da se odnose na prostorne konstante, odnosno na pouzdano utvrđene točke u prostoru povijesnog grada. U tu svrhu

Slika 4: interpretacija plana Osijeka iz 1688., RZOS 1976.

izradili smo jedan pokušaj sumame, digitalne rektifikacije 2009. (slika 5)^[10] i u nastavku njegovu dopunu 2015. (slika 6).^[11] Digitalne karte predstavljaju analitičku podlogu, koju je moguće dopunjavati različitim novim podacima, posebno eventualnim novim arheološkim nalazima koji se mogu očekivati kroz daljnja usmjerena ili eventualna zaštitna arheološka istraživanja.

Slika 5: rektifikacija plana Osijeka iz 1688., arh. Danijan Uzelac i Zlatko Uzelac, 2009.

Najvažniju odrednicu prostora utvrđenog srednjovjekovnog grada, položaj njegovih gradskih obrambenih zidina, gradskih vrata, kao i većine nekadašnjih osječkih kula (tornjeva ili turnjeva, kako su se nekada nazivale) na točno određenim mjestima na kojima su doista stajale u plaštu zidina, moguće je preciznije utvrditi na najvećem dijelu trase na cijeloj južnoj strani grada, ali također i u većem dijelu njihovog ukupnog izvornog obuhvata. Pokazuje se da su srednjovjekovne zidine imale uglavnom istu osnovnu trasu kao i kasniji glavni bedem baroknih fortifikacija.

Manja odstupanja na južnom dijelu trase precizno su naznačena na prvom projektu baroknih bedema Mathiasa von Kaiserfelda iz 1691., a arheološki nalaz temelja jugozapadne ugaone cilindrične kule i njena prezentacija (uz manju nadgradnju) točno određuju i pravac zidina na zapadnoj strani. Arheološkim istraživanjem temeljnih ostataka baroknih Vrata hornwerka 2016. pokazao se i trag srednjovjekovnog zida na tome mjestu. On potvrđuje da je i na istočnoj strani novi barokni bedem posve pratio pravac dotadašnjeg gradskog zida. Ostaci temelja zida

novog bedema tekla dogradnjom ispred postojećeg, na tek manjoj distanci, ali odvojeno, a stari zid zatim je zatrpan zemljom nasipa novog bedema. Takav postupak u načinu gradnje posve je razumljiv jer je Osijek tada bio ratna tvrđava, a gradnja novog bedema počela je kao dio općih priprema za ratni obračun koji je uslijedio u bitci kod Slankamena 1693. I u nastavku gradnje ratna prijetnja je trajala, pa je razumljivo da je stari zid zadržavan sve dok ispred njega nije dograđen opekom zidani zid novog bedema.

Arheološkim istraživanjem pronađeni su, a potom i prezentirani, također i temeljni ostaci još dvije starije građevine, odnosno građevinskih kompleksa koji su u svoje vrijeme bili najvažniji u gradu, a koji predstavljaju bitne točke za rektifikaciju plana, ali i za analizu srednjovjekovnog Osijeka. U zapadnom dijelu grada pronađeni su ostaci temelja Kasim-pašine džamije i turbeta, a na istočnoj strani srednjovjekovnog trga temeljni ostaci velike osječke srednjovjekovne župne crkve sv. Trojstva i u dijelu njenih lađa točni položaj džamije sultana Sulejmana, koja je ucrtana i na planu iz 1688.^[12]

Preostaje, međutim, još za arheološko istraživanje i prostor trećeg najvažnijeg elementa urbane strukture srednjovjekovnog Osijeka, a to je kompleks nekadašnjih glavnih gradskih vrata, koja su stajala u jugoistočnom kraju utvrđenog grada, na mjestu kasnijeg bastiona sv. Inocenta. Tek arheološkim utvrđivanjem njihovog točnog položaja bit će otvorene pretpostavke i za konačnu precizniju rektifikaciju plana.

Slika 6: rektifikacija plana Osijeka iz 1688., IFU - arh. Goran Vareško i Zlatko Uzelac, 2014.

Karakteristike srednjovjekovne, orijentalizirane, urbane strukture grada Osijeka, prema planu grada iz 1688. godine

Rektificirani plan iz 1688. potvrđuje da je srednjovjekovni Osijek bio grad karakterističnog ovalnog oblika, okružen gradskim zidinama za koje znamo - prvenstveno prema obliku kula - da su bile zidane u 15. stoljeću, kada su najvjerojatnije dovršene u doba Ivana II Koroda.^[13] Tada su gradske zidine Osijeka, koje su možda već i prije postojale kao zemljani nasip učvršćen palisadama i opkopom, iznova bile izgrađene opekom, jednako kao i njihove nove cilindrične kule. U tim je zidinama u približno ravnomjernom ritmu na tri strane grada prema kopnu bilo izgrađeno čak devet, odnosno izvorno možda ukupno deset,^[14] opekom zidanih polukružnih, cilindričnih kula, a postojala su i dvojica gradska vrata prema kopnu, koja su bila izgrađena na karakteristični način kao četvrtaste prolazne kule, pokrivene šatorastim krovovima.

Prema obali Drave u zidinama izgleda nije bilo polukružnih kula, osim na početku i na kraju, ali su postojala dvojica gradska vrata, također u svojim četvrtastim, ali nešto manjim kulama. Dio gradskih zidina prema Dravi, cijela jedna polovina njihove dužine, bila je očito odnesena zajedno s dijelom povišene obale u nekoj od poplava, ili možda postupnim odnošenjem obale, na mjestu gdje je Drava meandriranjem tada gotovo okomito udarala u obalu. Na tome mjestu zidine su bile sanirane podizanjem novog zida, ali samo u obliku drvene palisade.

Prošireni dio grada iz 16. i 17. stoljeća – Palanka, koji se razvio neposredno oslonjen na stariji utvrđeni dio grada s njegove zapadne i južne strane, bio je utvrđen palisadnim pleterom i širim zemljanim nabojem iza njega, a zemljani naboj s unutrašnje strane zidina u to je vrijeme bio postavljen radi pojačanja i uz zidine starijeg dijela grada, kada je i opkop ispred njih bio znatno dodatno proširen i produbljen. Bedem Palanke imao je dvije polukružne i tri četvrtaste kule/platforme, te troja vrata, od kojih su dvojica bila u zidanim četvrtastim kulama. Ulična struktura u Palanci nije prikazana, za razliku od one u starijem dijelu grada, nego su prikazani samo položaji i tlocrti dvije džamije, jer je grad prilikom jednog ranijeg napada u tome dijelu bio spaljen.

Glavna gradska vrata (vidi slika 2) stajala su na jugoistočnom uglu grada, a zvala su se i Velika vrata (uz niz drugih naziva tijekom vremena, poput Vukovarska, te napose Beogradska – kako su nazvana na planu iz 1688.). Ispred njih se nalazio polukružni palisadni barbakan, iz kojega su vodila manja vrata u Palanku. Na zapadnoj strani su bila Valpovačka vrata, u čijoj osi su na zapadnoj strani Palanke stajala i vanjska Valpovačka vrata. Jedna gradska vrata u starijim zidinama prema Dravi bila su na mjestu Vodenih vrata, a druga su stajala na malo povišenom položaju neposredno uz dotadašnji glavni gradski trg, iz kojega se izravno kroz njih spuštalo prema luci pred Vodenim vratima.

Uz to, na samom spoju sjeverozapadnog ugla starijeg dijela grada i Palanke bila su i treća gradska vrata prema Dravi. Ona su bila novija i u svojoj kvadratnoj kuli najveća. Kroz njih se iz Palanke stupalo na pontonski most preko rijeke i potom dalje u nastavku na Veliki (tzv. Sulejmanov) most preko močvara do Darde. Svojem položajem i ulaznom kulom ona su zamijenila nekadašnji ključni uzvodni strateški položaj vjerojatne desete (odnosno devete) starije cilindrične kule, koja je nestala zajedno s dijelom obale, a na novom položaju uz kulu vrata taj obrambeno osjetljivi ugao i pristup mostu bio je pojačan jednom četvrtastom palisadiranom platformom.

U svojoj ukupnoj urbanoj morfologiji zatečeni grad je tada imao izgled orijentalnog utvrđenog urbanog središta s organskim spletom ulica i

Slika 7: shema urbane strukture srednjovjekovnog Osijeka, IFU – arh. Goran Vareško i Zlatko Uzelac, 2014.

nekoliko džamija (ukupno njih pet, tri u starom dijelu grada i dvije u Palanci), uz koje se pred onima u staroj jezgri očituju manja ili veća ulična proširenja (vidi slika 6). Iako je ulična mreža zacijelo prikazana s manje potrebne pouzdanosti

pažljivija analiza ulične mreže ipak ukazuje na određenu pravilnost i jasnu unutarnju logiku nastanka pojedinih ulica. Od svih elemenata urbane morfologije upravo je ulična mreža jedina podložna postupnim pomicanjima, sužavanjima ili izmjenama, no u bitnim pravcima uvijek ostaje kao temeljna konstanta kada su ostali elementi morfologije nepromijenjeni. Tako, unatoč svih promjena kroz vrijeme, i u Osijeku mrežu najvažnijih ulica, onih koje povezuju najvažnije točke u gradu, s pravom možemo promatrati u znatnoj mjeri i kao srednjovjekovnu, odnosno kao manje promijenjeni element u procesu orijentalizacije srednjovjekovnog grada nakon osvajanja 1526. godine (slika 7).

Orijentalizacija je najviše zahvatila transformaciju religijskog karaktera grada, rušenjem crkava i gradnjom džamija. Velika srednjovjekovna župna crkva sv. Trojstva je porušena i na njenom mjestu je izgrađena omanja carska džamija sultana Sulejmana. Porušen je i nekadašnji jedini samostan u gradu, samostan Augustinaca, koji se prvenstveno mogao nalaziti

negdje kod glavnih gradskih vrata, a na mjestu augustinske crkve je potom možda izgrađena manja džamija Sarač age.^[15] Najveći i arhitektonski najizraženiji novi sakralni kompleks izgrađen je u sjeverozapadnom dijelu grada. To je bio kompleks sa džamijom i turbetom, koji je dao izgraditi Kasim-paša.

U najmanjoj mjeri promjene su mogle zahvatiti fortifikacije, položaje gradskih vrata, a onda i osnovnu unutarnju uličnu strukturu. Središnji fokus cijeloga grada i dalje je, jednako kao i u srednjem vijeku, bez sumnje bio prostor srednjovjekovnog osječkog glavnog gradskog trga. On se nalazio na mjestu današnjeg trga Vatroslava Lisinskog, na ekscentričanom položaju u odnosu na cjelinu gradskog tkiva, na njegovom sjevernom rubu, postavljen na nešto povišenoj terasi nad Dravom i orijentiran neposredno prema rijeci. Oko toga trga grad je i nastao, a na njegovoj istočnoj strani u srednjem vijeku je bio „kastel“ ili neka srodna upravna ili reprezentativna stambena građevina, a odmah do nje s južne strane i velika gradska župna crkva, posvećena sv. Trojstvu. U više od jednog i pol stoljeća Osmanske vlasti (1526.-1687.) trg je i dalje zadržao svoj središnji položaj za trgovinu u najstarijem, utvrđenom dijelu grada, bez obzira na to što se novo veliko trgovačko središte razvilo izvan gradskih zidina. Uz njega su neposredno oslonjeni uz zidine bili zidani prostori koji su služili za pojačanu obranu zidina, ali možda i kao skladišni prostor za robu dovoženu lađama, jer su se nalazili na idealnom položaju uz trg i istovremeno uz dravsku luku.

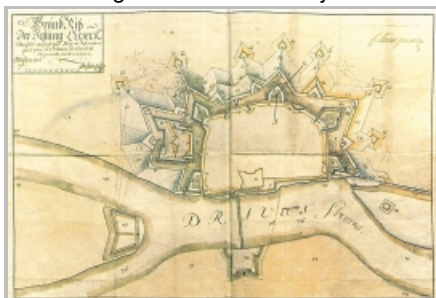
Na tome je mjestu i u 18. stoljeću zadržan kontinuitet istog sadržaja izgradnjom velikog skladišnog prostora, namijenjenog tada prvenstveno za vojnu logistiku. Od toga nekadašnjeg osječkog srednjovjekovnog trga zadržana je, čini se, bila čak i razmjerno velika otvorena ploha, što je bila iznimka u orijentalnoj transformaciji slavonskih gradova. U drugim su slavonskim gradovima, u Požezi, Vukovaru ili Iloku srednjovjekovni trgovi redovito transformirani u trgovačke čaršije kroz izgradnju guste mreže malih trgovina na dotadašnjim otvorenim ploham trgovina.

Glavne gradske ulice u utvrđenom srednjovjekovnom Osijeku spajale su nesumnjivo, kao i kasnije, prvenstveno međusobno nasuprotna gradska vrata, te gradska vrata i glavni gradski trg. Od glavnih gradskih vrata, Velikih vrata, smještenih na jugoistočnom uglu grada, jedna je ulica vodila izravno prema Vodenim vratima, a druga prema zapadu do Valpovačkih vrata. Oba ulična pravca očuvana su do danas u pravcima baroknih ulica (Fakultetske i Kuhačeve). Od Velikih vrata prema Trgu vodila su dva pravca, jedan u izravnoj, ali ponešto svinutoj ulici (koja je tako vjerojatno zaobilazila manju visinsku prirodnu depresiju prema Vodenim vratima), te druga kao odvojak od ulice prema Vodenim vratima koju danas naslijeđuje ulica Svodovi.

Od Valpovačkih vrata, osim ulice koja je vodila prema Velikim vratima (za koju se prema opisu Evlije Čelebije može zaključiti da je bila ravnija nego što je prikazana na planu),^[16] prema istoku je vodila još jedna s njom uglavnom paralelna, sjevernije postavljena ulica koja je vodila prostorom južno od trga sve do ulice koja je spajala Velika i Vodena vrata. Iz nje je ukoso išao odvojak prema trgu. I taj je osnovni ulični pravac očuvan do danas u slijedu ulica koje od nekadašnjih Valpovačkih vrata vode pored crkve sv. Mihaela, pa potom sjevernom stranom Trga sv. Trojstva vode do Fakultetske. Ostale, poprečne i rubne ulice teško je prema planu sa sigurnošću posve točno locirati, a one su vjerojatno i najviše mogle biti podložne promjenama. No veće promjene uličnih pravaca, odnosno nova vlasnička parcelacija koja takve procese nužno prati, mogla se odvijati prvenstveno u početnim i završnim razdobljima većih povijesnih preokreta, u novim raspodjelama nove vlasti nad gradom i veće promjene stanovništva. Takva nagla promjena Osijek, čini se nije zahvatila u 16. stoljeću, ali je u novoj promjeni pred kraj 17. stoljeća. Uz to su i česti požari mogli ponekad utjecati na promjene, no bez obzira na podložnost požarima u takvoj vrsti gradova, vlasništvo parcela uvijek je ostajalo snažna konstanta.

Počeci barokne transformacije: prijedlozi Mathiasa von Kaiserfelda 1693.

Tri godine nakon što su jedinice carske i kraljevske vojske ušle u grad, uslijedila je u velikoj općoj protuofenzivi 1690. i neuspješna

Slika 8: projekt osječkih fortifikacija Mathiasa von Kaiserfelda 1691.

desetodnevna opsada Osijeka, koju su poduzele bosanske jedinice osmanske vojske pod vodstvom Topal gazi Husein-paše, u jesen 1690. godine. Već početkom iduće 1691. izradio je inženjer Mathias von Kaiserfeld novi plan modernizacije fortifikacija Osijeka (slika 8). Po tome planu radovi su odmah pokrenuti uz sudjelovanje nekoliko tisuća uposlenih radnika i vojske koja se okupljala u Osijeku pred veliku bitku koja je pod vodstvom feldmaršala Ludovika Badenskog odigrala kod Slankamena 18. kolovoza 1691. Kaiserfeld je projektirao nove fortifikacije Osijeka po uzoru na grad Kaiserswerth na Rajni, koji je bio slične veličine i neobično sličnog osnovnog oblika grada, oslonjenog kao i Osijek na veliku rijeku.^[17]

Najvažnija strukturna promjena u novoj gradskoj morfologiji prema Kaiserfeldovom projektu nastala je kao posljedica dokidanja glavnih gradskih vrata na njihovom dotadašnjem položaju na jugoistočnom uglu grada. Do dokidanja toga, do tada jednog od ključnih elemenata grada, moralo je doći jer je prema zahtjevima bastionske obrane na tome mjestu morao biti izgrađen novi veliki ugaoni bastion, jedan od tri nova bastiona na južnoj strani grada. Glavna i jedina gradska vrata, ne samo prema jugu, nego uopće i jedina vrata predviđena prema kopnu, Kaiserfeld je postavio na novi položaj, zapadnije od dotadašnjeg, između dva bastiona (vidi slika 8). U tome planu, koji je bio plan ratne tvrđave nastale u ratnim pripremama za veliku bitku, Kaiserfeld se bavi samo fortifikacijama, a u unutrašnjoj strukturi grada samo je predviđena modernizacija nekadašnjeg kastela (ili „dvora“) s prijedlogom

gradnje njegovih manjih bastiona.

U daljnjoj razradi projekta za Osijek, koja je uslijedila dvije godine kasnije, Mathias von Kaiserfeld je još prije svoje pogibije u opsadi Beograda 1693., izradio novi projekt, koji osim ispravaka nekoliko pogreški u prvom projektu fortifikacija donosi i osnovnu shemu ulične strukture kao i položaje niza budućih vojarni i drugih građevina koji će transformirati grad u barokni grad-tvrđavu, a donosi i naznaku prijedloga da u središtu grada treba postaviti "Parade Platz" (slika 9). Glavna promjena u uličnoj strukturi izazvana je premještanjem kopnenih gradskih vrata na novi položaj. Kaiserfeld je predložio uspostavljanje ulice od kopnenih Novih vrata izravno prema Vodenim vratima, a samo je okvirno naznačio najvažnije postojeće elemente urbane strukture s karakterističnim dvjema paralelnim ulicama u pravcu istoka i zapada. One su shematski označene kao geometrijski ispravljene, a naznačene su samo neke od poprečnih ulica.

Slika 9: drugi plan Osijeka Mathiasa von Kaiserfelda 1693.

Barokna transformacija ulica između 1693. i 1711. pod vodstvom ing. Caspara Dörcka

Najveći dio nove regulacije ulica bio je planski izveden vjerojatno pod vodstvom ing. Caspara Dörcka, koji je kao njegov prijašnji pomoćnik naslijedio ing Kaiserfelda na mjestu glavnog inženjera u Osijeku. U nedostatku izvornih dokumenata, može se tek pretpostaviti da je nova regulacija započela prvenstveno nakon dovršetka rata i sklapanja mirovnog sporazuma u Srijemskim Karlovcima 1699., a vjerojatno većim dijelom tek iza početka 18. stoljeća.

Zbog premještanja glavnih kopnenih vrata na novi položaj, najprije je, a možda i ubrzo nakon gradnje Novih vrata, morala biti trasirana nova ulica. Ona je otvorila novi, do tada nepostojeći ulični pravac u nastavku iz položaja Novih vrata. Taj pravac nije, međutim, izveden onako kako ga je predviđao Mathias von Kaisersfeld, tj. izravno prema Vodenim vratima, nego je izveden u novom izravnom pravcu prema starom glavnom gradskom trgu, današnjem trgu V. Lisinskog. Ta je nova ulica, današnja Franjevačka, projektirana u novoj regulaciji, a u svom profilu izvedena je i kao najšira od svih iznova reguliranih ulica, pa je vjerojatno zamišljena i kao svojevrsna nova "Glavna" ulica. Spajala je glavna gradska vrata i glavni gradski trg, koji je tada očito još uvijek bio zamišljen kao zadržan na mjestu starog srednjovjekovnog glavnog trga. Ulica je svakako bila projektirana i trasirana prije 1709., jer je te godine na njenoj novoj regulaciji počela gradnja franjevačke crkve. U nedostatku izvornih dokumenata vrijeme regulacije ostalih ulica moguće je utvrditi tek nakon detaljne analize gradnje grada u pojedinačnim blokovima. Regulacija je mogla biti izvedena i postupno jer su sve ulice individualizirane u svojim širinama i ne prate jedinstveni obrazac.

Osim nove Franjevačke ulice sve su druge ulice uglavnom bile samo radikalno geometrijski ispravljene i u širinu bitno povećani stari pravci zatečenih srednjovjekovnih ulica. U tome se ispravljanju ulična mreža, uz iznimku dijagonalnog odmaka nove Franjevačke ulice, gotovo približila pravilnoj ortogonalnoj uličnoj mreži koja zatvara razmjerno velike gradske blokove, no pitanje je u kojoj mjeri je ona bila planirana i izvedena do 1711. godine, kada je ing. Dörck krajem godine umro.

Planovi Osijeka ing. Jeana Petis de la Croixa iz 1711. - 1712. godine

Slika 10: prvi plan Osijeka ing. J. Petis de la Croixa, 1712.

Nakon smrti ing. Dörcka 1711. projektiranje Osijeka preuzeo je ing. Jean Petis de la Croix (De la Croix Paitis u latinskim transkripcijama prezimena). On je u Osijek došao još 1703., pa je moguće da je sudjelovao i u regulaciji ulične strukture prije 1711. godine, posebno stoga što je ing. Dörck, kao glavni inženjer sudjelovao i u gradnji Petrovaradina. Kao zamjenik Dörcka u Osijeku, Petis de la Croix se spominje i 1708.

Inž. Jean Petis de la Croix izradio je novi plan osječkih fortifikacija u suradnji s generalom Johannom Stephanom von Beckersom, kojega je Eugen Savojski poslao 1710. u Osijek da pokrene izgradnju osječkih fortifikacija. Prvi plan izrađen je krajem 1711. i 1712. godine u dvije verzije (slika 10), a zatim je nakon nekoliko primjedbi i zatraženih izmjena konačna verzija plana usvojena 1713. (slika 11), po kojoj se Osijek nastavio ubrzano graditi.

Osim posve novog projekta daljnje modernizacije gradskih fortifikacija, na tim se planovima po prvi puta donosi i urbana struktura unutar bedema u onom njenom obliku u kojemu je potom izvedena i u kojemu je očuvana sve do danas. Kako je većina kuća po podacima iz "Grund Bucha"

bila izgrađena upravo oko 1712., može se pretpostaviti da je tada regulirana konačno i cijela ulična mreža, no detalji toga procesa mogu se utvrditi samo detaljnijom pojedinačnom analizom.

Glavna promjena, koja ukazuje na bitnu izmjenu prvobitne koncepcije barokne obnove, po kojoj je glavni gradski trg trebao biti i dalje zadržan na mjestu staroga srednjovjekovnog trga, ucrtana je po prvi puta na ovome planu. Odnosi se na projekt posve novoga velikog glavnog gradskog trga, koji je smješten u samom središtu grada, a kojega je Kaiserfeld samo napomenuo. Trg je oformljen izostankom gradnje jednog "bloka" između dotadašnjih ulica, kojima su možda bili malo ispravljene njihovi osnovni pravci, posebno na istočnoj i zapadnoj strani, kako bi se oblik trga što više približio kvadratu. To je uspjelo u znatnoj mjeri, pa su stranice trga dobile dimenzije na istočnoj strani 96,3 m, a na zapadnoj 91,5 m, na sjevernoj 88,7m, a na južnoj 89,8 m. Na sredini plohe novoga trga, malo pomaknuto od središta prema jugu, bila je planirana Glavna straža, koja je bila izvedena samo kao privremena drvena gradnja. Istovremeno planom je bilo predviđeno da se na mjestu staroga glavnog trga izgradi gradski blok, odnosno vojarna koja bi zauzela njegovu površinu.

Uz manje kasnije izmjene koje će uslijediti gradnjom nove isusovačke župne crkve sv. Mihovila i formiranjem manjeg trokutastog trga pred pročeljem, gradnjom nove Glavne straže, ne na sredini trga, nego na njegovoj zapadnoj regulaciji i sl., taj je plan konačno odredio izgled barokiziranog grada-tvrđave. Nakon 1713. njegovu će realizaciju preuzeti ing. Johann Friedrich von Heysse, koji će pune 22 godine, sve do smrti u Osijeku 1736. biti glavni graditelj Osijeka.

Slika 11: drugi plan Osijeka ing. J. Petis de la Croixa, 1713.

Zaključak

Urbana struktura ulica i trgova osječke Tvrđe, iako na prvi pogled djeluje kao jedinstvena barokna cjelina planiranog grada, s uglavnom geometrijski pravilnim uličnim regulacijama zatvorenim u blokove, koji se u svojoj ukupnosti približavaju pravilnom rasteru (ali ga ipak ne dosežu), rezultat je složene urbane geneze grada od korijena njegovog nastanka u srednjem vijeku, do više faza njegove konačne barokne transformacije. U

baroknoj prereregulaciji zatečenog orijentalnog grada sadržani su i osnovni morfološki elementi izvorne ulične strukture koja je bila rezultat specifične srednjovjekovne urbane geneze, povezane s ključnim položajem grada na strateški važnom prijelazu preko velike plovne rijeke.

Iako ovalni oblik srednjovjekovnog grada ukazuje na mogući gradinski karakter izvornog gradskog naselja, on u arheološkim istraživanjima nije našao na nikakve potvrde, pa se inicijalna urbogeneza srednjovjekovnog Osijeka mora potražiti tek u izravnoj vezi s posljednjim pogodnijim nizvodnim prijelazom preko valike panonske rijeke Drave, na mjestu njene dobre povezanosti s plovnim Dunavom. Uz taj se prijelaz razvio trg na malo povišenom zemljištu, koji je sve do početka 18. stoljeća ostao glavni gradski trg. Trg je postao pokretač postupnog razvoja gradskog naselja. U 12. stoljeću, kraljevskom odlukom, tržne pristojbe na trgu i skelarina na prijelazu rijeke dodijeljene su prvoj cistercijskoj opatiji u kraljevstvu, opatiji Cikador iz Bataszeka, koja je uz trg podigla u drugoj polovini 12. stoljeća i crkvu. U odnosu na trg, vjerojatno već u 13. stoljeću, u vrijeme kada se i na drugim najvažnijim mjestima u kraljevstvu razvijaju gradska naselja, grad se razvio od trga duž pristupne ceste s podunavskog pravca (vidi slika 7), a u većoj mjeri i u dvije paralelne ulice na podužnom podravskom pravcu. Paralelni položaj tih ulica ukazuje da su nastale planiranjem, koje je tipološki karakteristično već i za 13. stoljeće.

Gradske zidine vjerojatno su tek naknadno zaokružile postojeće naselje. Sazidane opekom, najvjerojatnije sredinom 15. stoljeća, imala su četvora gradska vrata (dvoja prema kopnu, koja su međusobno bila spojena najvećom, glavnom ulicom, te dvoja prema rijeci). Bile su pojačane s ukupno devet ili deset polukružnih cilindričnih kula. Ovalni oblik trase obrambenog bedema ipak upućuje i na moguće starije razdoblje prve gradnje, pa nije isključeno da su zidine u obliku palisada i zemljanog nasipa s opkopom postojale već i ranije, možda već i od 13. stoljeća, u gradu koji se razvijao na važnom i istaknutom strateškom pravcu i trgovačkom putu duž Dunava.

Nakon osvajanja, neposredno prije bitke kod Mohača 1526., grad je doživio karakterističnu orijentalnu preobrazbu i znatan razvitak izvan naslijeđenih zidina. U unutrašnjoj strukturi najstarijeg dijela grada došlo je do bitne promjene izgradnjom sklopa Kasim – pašine džamije u do tada vjerojatno marginalnom sjeverozapadnom dijelu utvrđenog grada, ali je u većoj mjeri zadržana posebna važnost starog trga. Iako radikalna, barokna preobrazba zatečenog orijentaliziranog srednjovjekovnog povijesnog grada ipak je zadržala nekoliko bitnih naslijeđenih elemenata njegove urbane strukture. Ispravljeni pravci gotovo svih zadržanih ulica, osim jedne posve nove ulice, u manjoj ili većoj mjeri zadržali su osnovne pravce prostiranja starijih ulica. Položaji dva nova sakralna središta baroknog grada-tvrđave naslijedila su položaje dotadašnja dva također najvažnija sakralna središta u gradu, pa čak i njihov međusobni hijerarhijski odnos. Nova župna crkva, koju su u gradovima-tvrđavama vodili isusovci, naslijedila je položaj Kasim-pašine džamije, a redovnička, franjevačka crkva naslijedila je džamiju sultana Sulejmana, na mjestu na kojemu je u srednjem vijeku bila gradska župna crkva.

Posve novi element baroknog grada-tvrđave, uz novu (današnju) Franjevačku ulicu, njegov je novi veliki glavni gradski trg, koji je svojim središnjim položajem osnažio i reafirmirao i glavnu gradsku ulicu, današnju Kuhačevu. Stari glavni trg, iako je na kraju ostao neizgrađene plohe, a unatoč tome što su obnovljene neke najvažnije građevine srodnih sadržaja kao i u građevinama koje su prije stajale uz njegov rub (veliko skladište uz sjeverni, a crkva i reprezentativni Arsenal na istočnoj strani), ostao je posve u sjeni glavnog trga, neuređen i uopće neshvaćen kao trg.

U cjelini urbana matrica i ukupna urbana struktura Tvrđe iznimno je vrijedan spomenik urbane povijesti. U njima se očituje povijesna slojevitost sadržana u transformaciji srednjovjekovnog grada, koji je najprije doživio orijentalnu preobrazbu, da bi u konačnici bio na specifičan način preoblikovan u geometrizirani, planirani barokni grad-tvrđavu.

BIBLIOGRAFIJA

1. Marko Ambroš, Zlatko Uzelac *Urbanističko – konzervatorska studija partera javnih prostora osječke Tvrđe s prijedlogom konzervatorskih smjernica*, Zagreb, 2014. (knjiga I i II), dostupno na www.aoot.hr, Agencija za obnovu osječke Tvrđe, studije).
2. Sonja Gačina, Grgur Marko Ivanković *Planovi i vedute Osijeka*, katalog izložbe, Osijek, 1996.
3. Srđan Katić *Jegen Osman paša*, Beograd, 2001.
4. Ive Mažuran *Srednjovjekovni i turski Osijek*, Osijek, 1994.
5. Nenad Moaćanin „Osijek u turskim izvorima“. U: *Povijesni prilozi 16*, Zagreb, 1998.
6. Zlatko Uzelac „Pročelje Vodenih vrata tvrđave Osijek, slavoluk gradiškim i brodskim Graničarima za pobjedu kod Kolina, 18. lipnja 1757.“ U: *Klasicizam u Hrvatskoj, zbornik radova znanstvenog skupa*, Zagreb 2016.
7. Zlatko Uzelac, „Tvrđava Osijek i začetak strateškog lanca gradova – tvrđava princa Eugena Savojskog prije rata 1716. 1717.“. U: *Osječki zbornik* (u tisku).

[1] Zaštitnica je napustila Osijek jer se priključila pobuni koja je nastala u Petrovaradinu prilikom povlačenja glavnine poražene Osmanske vojske, što je već i prije njenog dolaska do Carigrada dovelo do abdikacije sultana Murata IV. O pobuni u Petrovaradinu v. Srđan Katić, *Jegen Osman paša*, Beograd, 2001.

[2] Sonja Gačina, Grgur Marko Ivanković, *Planovi i vedute Osijeka*, katalog izložbe, Osijek, 1996., str. 17-18.

[3] Ive Mažuran, *Srednjovjekovni i turski Osijek*, Osijek, 1994.; Isti, *Grad i tvrđava Osijek*, Osijek 2000., str. 45.

[4] Ive Mažuran, 2000. str. 45.

[5] Analiza je bila izrađena za potrebe Urbanističkog plana Osijeka Urbanističkog instituta Hrvatske. Crtež I. Laya često je publiciran, redovito bez navođenja autora, a I. Mažuran donosi ga kao „rekonstrukciju na temelju vrela“ u varijanti u kojoj su zidinama dodane kule, ali u njihovom netočnom broju, položaju i veličini. Uz to je pretpostavka o položaju „Kaštela“ pomaknuta zapadnije na dio plohe trga, a dodana je i pretpostavka o položaju „Dvora“ sjeverno od Isusovačke crkve (Ive Mažuran, 2000, Str.12.).

[6] Zlatko Uzelac, „Pročelje Vodenih vrata tvrđave Osijek, slavoluk gradiškim i brodskim Graničarima za pobjedu kod Kolina, 18. lipnja 1757.“. U: *Klasicizam u Hrvatskoj, zbornik radova znanstvenog skupa*, Zagreb, 2016., str.167-178.

[7] U katalogu izložbe *Planovi i vedute Osijeka*, S. Gačina i G.M. Ivanković pod nazivom „Rekonstrukcija srednjovjekovnog Osijeka“, kao autora crteža (varijante bez kula) netočno navode dr. Ivu Mažurana, str. 10.

[8] I. Mažuran donosi kopiju te interpretacije plana, na koju je doctana i autorova hipoteza o položaju „Beg-saraja“, odnosno „Dvora“ blizu Kasim-pašine džamije. Crtež je donesen pod naslovom „Plan turskog Osijeka prema opisu Evlije Čelebije iz 1663.“ (I), Ive Mažuran, 2000, str. 33.

[9] Uz to stariji dio grada nazvan je „grad i tvrđava“, iako Osijek u tome razdoblju nije imao status tvrđave, kojega će dobiti tek u baroku, nego je samo bio uobičajeni zidinama utvrđeni grad (Ive Mažuran, 2000., 33.).

[10] Zlatko Uzelac, Damjan Uzelac, *Tvrđa, urbanističko-konzervatorska studija prostora bastione trase baroknog grada-tvrđave*, Zagreb, 2009. (dostupno

na www.aoot.hr, Agencija za obnovu osječke tvrđe, studije)

[11] Marko Ambroš, Zlatko Uzelac, *Urbanističko – konzervatorska studija partera javnih prostora osječke Tvrđe s prijedlogom konzervatorskih smjernica*, Zagreb, 2014. (knjiga I i II), dostupno na www.aoot.hr, Agencija za obnovu osječke Tvrđe, studije). Crtež rektifikacije izradio je arh. Goran Vareško.

[12] Zlatko Uzelac, Marko Ambroš, „Srednjovjekovna osječka župna crkva sv. Trojstva“. U: *Radovi Instituta za povijest umjetnosti* 38, Zagreb, 2014.

[13] Pretpostavku Ive Mažurana da su gradske zidine izgrađene u vrijeme Filipa IV Korođa, koji je umro 1394., nedavno sam i sam prihvatio (Zlatko Uzelac, Marko Ambroš, 2014. str. 57), no u odnosu na tip polukružnih kula vjerojatnije je da su ipak izgrađene nešto kasnije.

[14] Na južnoj strani grada, uz dvije ugaone kule prema planu iz 1688. bilo je tri polukružne kule. Na istočnoj i zapadnoj strani zidina bila je još po jedna kula u sredini trase, te po jedna kula na uglovima uz Dravu, dakle ukupno devet kula. Pri tome je pretpostavka da je zapadnu kulu uz Dravu rijeka odnijela zajedno s dijelom zidina na tome mjestu. No na projektnom planu Mathiasa von Kaiserfelda ucrtano je četiri kule u sredini južnog poteza zidina (između dvije „ugaone“ kule), što se više poklapa s prelomima ucrtane trase. Tako izgleda da su zidine Osijeka imale izvorno deset kula, no ta tema zahtijeva zasebnu studiju.

[15] Pretpostavka Ive Mažurana da se druga osječka crkva nalazila na mjestu Kasim pašine džamije nema arheološke potvrde. Manje je vjerojatno da se jedini samostan u gradu smjestio na tom tada rubnom i marginalnom dijelu grada, pogotovo ako znamo da su njegovi patroni i graditelji bili Korodji. Za propovjednički red kakvi su bili Augustinci pustinjaci nije neobično da se smještaju uz gradska vrata, a postojanje kasnije treće po važnosti džamije u utvrđenom gradu, Sarač agine džamije, na mjestu uz glavna Velika vrata, ukazuje na mogući, nešto izvjesniji položaj augustinske crkve.

[16] Nenad Moččanin, „Osijek u turskim izvorima“. U: *Povijesni prilozi* 16, Zagreb, 1998.

[17] O tome više Zlatko Uzelac, „Tvrđava Osijek i začetak strateškog lanca gradova – tvrđava princa Eugena Savojskog prije rata 1716. 1717.“. U: *Osječki zbornik* (u tisku).